

Kreacja produktów turystyki zrównoważonej w województwie pomorskim

1. Strategia rozwoju różnych rodzajów turystyki w województwie pomorskim

Nadmorskie i tranzytowe położenie regionu pomorskiego sprzyja jego uczestnictwu w międzynarodowej współpracy gospodarczej, zwłaszcza w handlu i turystyce. Stolica województwa – słynny z burzliwej, ale i dumnej historii Gdańsk – jest jednym z najważniejszych ośrodków turystycznych w Polsce. Instytut Turystyki w Warszawie szacuje, że liczba turystów goszczących w Gdańsku w roku 2007 wzrośnie do 1,7 mln osób, z czego 700 tys. to turyści zagraniczni¹. Jest to zgodne z ogólnoświatowymi trendami. Turystyka stanowi bowiem obecnie jedną z najbardziej dochodowych gałęzi gospodarki na świecie. Również w krajach Unii Europejskiej odnotowuje się najwyższe tempo wzrostu zatrudnienia w tej dziedzinie.

Rozwój turystyki wymaga długookresowego planowania. Rozwinięcie zasad polityki regionalnej w odniesieniu do branży turystycznej i powiązanych z nią działań w innych sferach obejmuje „Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Pomorskim na lata 2004-2013”². Powstała ona w oparciu o zapisy priorytetu nr 2 Strategii Województwa Pomorskiego³ Turystyka została przedstawiona w ramach długookresowej koncepcji celów oraz działań mających zapewnić zrównoważony rozwój turystyki w regionie, co nawiązuje do postanowień transnarodowego programu – „Bałtycka Agenda 21”.

Powstanie „Strategii Rozwoju Turystyki” ma ukierunkować, zdynamizować i zharmonizować rozwój tej dziedziny w regionie. Dokument ten powinien stać się narzędziem integracji różnorodnych podmiotów w dążeniu do wspólnie wypracowanych celów, których działania w zakresie rozwoju turystyki nie były do tej pory skoordynowane. Do głównych założeń „Strategii” zaliczyć należy:

- Formułowanie zapisów w sposób prosty i niesformalizowany.
- Wykorzystanie efektu synergii działań i interesów samorządów lokalnych oraz podmiotów turystycznych województwa pomorskiego w ramach spójnych działań ogólnoregionalnych.
- Wykorzystanie atutów i szans województwa pomorskiego w zakresie turystyki.
- Niwelowanie słabych stron i unikanie zagrożeń rozwoju turystyki w regionie.

¹ *Gdańsk: Informator Gospodarczy*, Wydział Promocji Miasta UM Gdańska, Gdańsk 2004, s. 26–27.

² *Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Pomorskim na lata 2004–2013*, uchwalona w dniu 17 maja 2004, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2004.

³ Uchwała Sejmiku nr 271/XXI/00 z dnia 5 lipca 2000, cel 2.4. *Rozwój usług, transportu i turystyki*.

„Strategia” powinna – z jednej strony – umożliwić harmonijny rozwój turystyki w długim okresie, z drugiej zaś porządkować i ukierunkowywać działania na rzecz zwiększenia konkurencyjności województwa pomorskiego zarówno w skali kraju, jak też Europy i świata.

Kształt „Strategii” wyznaczony został także przez następujące dokumenty: „Strategia Rozwoju Turystyki w latach 2001–2006” oraz „Rządowy Program Wsparcia Turystyki w latach 2001–2006”, dokumenty uchwalone przez Sejmik Województwa Pomorskiego (w tym „Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego”), „Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego” i „Program Ochrony Środowiska Województwa Pomorskiego na lata 2003–2006”, z uwzględnieniem perspektywy na lata 2007-2010. Kolejne etap pozwoliły na opracowanie zapisów strategicznych w postaci misji, wizji, priorytetów, celów i zadań oraz na przedstawienie koncepcji systemu wdrożenia i monitorowania realizacji „Strategii”.

Wdrażanie „Strategii” w życie następować będzie przez opracowanie i realizowanie szczegółowych programów takich jak:

- Program Rozwoju Produktów Turystycznych Województwa Pomorskiego
- Zintegrowany System Informacji Turystycznej Województwa Pomorskiego
- Program Monitoringu Rynku Turystycznego
- Program Promocji Turystyki Województwa Pomorskiego
- Program Szkoleń dla Turystyki
- System Transportu w Turystyce
- Program Wspierania Inwestycji i Przedsiębiorczości w Turystyce.

W wizji turystyki w województwie pomorskim stwierdza się, że „Województwo pomorskie to obszar zaspokajający szeroką gamę potrzeb turystów i mieszkańców oferujący usługi na wysokim poziomie. Wyznacznikiem jakości, obok gościnności mieszkańców i profesjonalnej obsługi, jest standard bazy materialnej, dostęp do informacji i bezpieczeństwo. Turystyka jest siłą napędową rozwoju regionu, która wspomaga wiele dziedzin gospodarki, generuje miejsca pracy i opiera się na zasadach zrównoważonego rozwoju⁴”.

W misji województwa pomorskiego w zakresie turystyki” podkreśla się to, że „Turystyka daje możliwości dynamicznego rozwoju regionu opartego na bogatym potencjale walorów przyrodniczych i kulturowych oraz zasobach ludzkich. Poprzez zrównoważony rozwój chronimy obszary przyrodniczo i kulturowo cenne, a także umacniamy tożsamość opartą na historii i kulturze oraz tradycjach, w tym morskich⁵”.

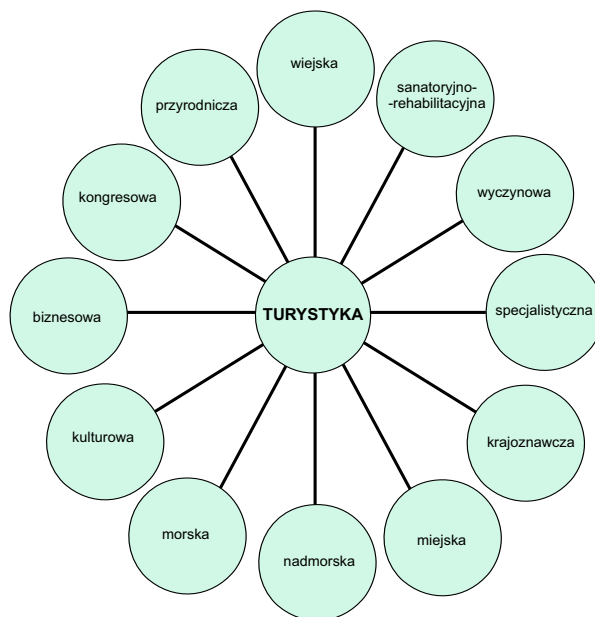
Główną instytucją realizującą strategię rozwoju turystyki, obok Urzędu Marszałkowskiego, jest Pomorska Regionalna Organizacja Turystyczna (PROT) skupiająca najważniejszych partnerów w województwie. Rozwój systemu lokalnych organizacji turystycznych będzie sprzyjał powstawaniu nowych produktów turystycznych, integracji środowiska oraz spójności w zakresie promocji i informacji turystycznej. Nadzór nad realizacją „Strategii” sprawuje Zarząd Województwa Pomorskiego.

Studiując przywołaną powyżej „Strategię Rozwoju Województwa Pomorskiego na lata 2004-2013” można podjąć próbę scharakteryzowania rynków turystycznych istotnych dla jego rozwoju, odnosząc owe rynki do różnych rodzajów turystyki w województwie tym występujących. W opracowaniu Urzędu Marszałkowskiego województwa pomorskiego z roku 2004 poświęconym uwarunkowaniom i kierunkom rozwoju turystyki

⁴ *Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Pomorskim na lata 2004–2013...*, s. 31.

⁵ *Ibidem*, s. 35.

na jego obszarze⁶ wyodrębniono, stosując takie kryterium, następujące rodzaje turystyki: morską, nadmorską, miejską, krajoznawczą, kulturową, biznesową i kongresową, sanatoryjno-rehabilitacyjną, wyczynową i specjalistyczną, wiejską oraz przyrodniczą. Obrazowo przedstawia to poniższy schemat.

Rys. 1. Rodzaje turystyki

Chcąc w pełni wykorzystać potencjał, jakim dysponuje województwo pomorskie w zakresie turystyki, a także uwzględniając przedstawione uwarunkowania, można by zaproponować takie kierunki jej rozwoju, które umożliwią dalszy wzrost gospodarczy regionu. Niestety, prognozy wypracowane przez Urząd Marszałkowski dotyczące, np. turystyki wiejskiej zakładają, że słaby popyt na nią sprawi, iż w latach 2006–2010 wystąpi stagnacja w podaży tych usług⁷. Za to w przyszłości, to jest w latach 2010–2020 zakłada się, że dla wszystkich rynków (z wyjątkiem turystyki nadmorskiej) przewidywać należy wzrost popytu i podaży. Ta optymistyczna prognoza bazuje na przypuszczeniu, że pozytywne efekty przystąpienia Polski do UE uwidocznia się w sferze konsumpcji dopiero po roku 2010. Zakładana w latach 2010–2020 wysoka konkurencja na większości dużych rynków turystycznych (turystyki morskiej, miejskiej, nadmorskiej, kulturowej oraz sanatoryjno-rehabilitacyjnej) ominie małe i średnie rynki turystyki kongresowej i biznesowej, specjalistycznej i wyczynowej, a także przyrodniczej oraz wiejskiej, gdzie ukształtuje się przeciętny poziom konkurencji.

⁶ M. Dutkowski, *Charakterystyka rynków strategicznych dla rozwoju turystyki w województwie pomorskim*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki w województwie pomorskim*, red. M. Wanagos, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2004, s. 149.

⁷ M. Dutkowski, *Charakterystyka rynków strategicznych...*, s. 174–175.

2. Produkty turystyczne województwa pomorskiego jako element strategii jego rozwoju

Województwo pomorskie charakteryzuje się bardzo dużym potencjałem rozwojowym w sferze turystyki i produktów turystycznych. W oparciu o regionalne koncepcje planistyczne, a także o profesjonalne opinie i opracowania, wskazać można co najmniej kilkanaście potencjalnych produktów turystycznych. Po odpowiednim ich przygotowaniu, rozwinięciu i zaprezentowaniu mogłyby one stać się prawdziwymi „perłami regionu”.

W projekcie zatytułowanym „Turystyka – wspólna sprawa” (TWS) przekazano podstawowe informacje na temat pojęcia regionalnych produktów turystycznych oraz przedstawiono ich miejsca i znaczenie dla rozwoju regionu. TWS to pierwszy w Polsce duży projekt szkoleniowo-doradczy dla branży turystycznej⁸. Skorzystać z niego mogą przedsiębiorcy, przedstawiciele jednostek samorządu terytorialnego oraz organizacji wspierających rozwój turystyki. Szkolenia i doradztwo są dofinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego. Celem projektu jest podniesienie kwalifikacji osób zatrudnionych w turystyce, pomoc w rozwoju produktów turystycznych oraz ożywienie współpracy partnerów w regionie. Projekt TWS jest realizowany w 16 województwach. Pierwsza edycja projektu obejmuje województwa: dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, podlaskie, pomorskie i świętokrzyskie. Druga edycja obejmuje województwa: lubelskie, małopolskie, śląskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie. Trzecia – lubuskie, łódzkie, mazowieckie, opolskie, podkarpackie oraz wielkopolskie. Zdaniem uczestników i ekspertów tego projektu, najciekawsze pomysły na produkty turystyczne dla województwa pomorskiego przedstawiono w tabeli 1⁹.

Ważnym elementem wzbogacającym koncepcję oraz ideę projektu Bursztynowego Wybrzeża jest powołana w Gdańsku Światowa Rada Bursztynu¹⁰. Stolica województwa pomorskiego położona nad Motławą jest ze wszech miar predestynowana do odegrania roli światowej stolicy bursztynu. Gdańsk leży na skrzyżowaniu dawnych i obecnych szlaków bursztynowych. Najstarsze dokumenty świadczące o znajomości bursztynu i jego obróbce w okolicach tego miasta pochodzą z okresu 8–4 tys. lat p.n.e., pierwsze zaś ślady pracowni bursztyniarskiej w Gdańsku sięgają X wieku. Dziś Gdańsk posiada największą liczbę warsztatów zajmujących się produkcją wyrobów z bursztynu. Około 70 % światowego rynku sprzedaży wyrobów z „bałtyckiego złota” należy do Polski, z czego większość jest eksportowanych z Gdańska. Dodatkowym atutem jest fakt, że w tym właśnie mieście odbywają się największe na świecie targi wyrobów bursztynowych – „Amberif”.

Poprzez popularyzację „złota Bałtyku” – jak określane bywa bursztyn – Gdańsk zwiększa swoje szanse, umożliwiające rozwijanie innych, pokrewnych produktów turystycznych, np. „Pomorskie kurorty zdrowia” (bursztyn ma właściwości zdrowotne) czy „Wioska rybacka” (gdzie poszukiwany i znajdowany jest bursztyn).

⁸ <http://www.tws.org.pl/index.php?n=109>.

⁹ <http://www.tws.org.pl>.

¹⁰ Powstała 05.07.2006 r., <http://www.ttg.com.pl/index.php?option=content&task=view&id=598>.

Tab. 1. Propozycja najciekawszych produktów turystycznych dla województwa pomorskiego (wg TWS)

Nazwa produktu	Potencjalne formy turystyki
Bursztynowe Wybrzeże	Polskie wybrzeże słynie z wyrobów bursztynowych. Od dawien dawna bursztyn był i jest cenionym surowcem. W oparciu o dotychczasowe zaplecze muzealno-wystawowe ukazujące piękno bursztynu warto jest promować bursztynowe wybrzeże poprzez rozwój turystyki aktywnej, takiej jak: rowerowa, wypoczynkowa oraz weekendowa.
Szlak Mennonitów	W oparciu o Szlak Mennonitów możliwe będzie propagowanie turystyki kulturowej, aktywnej – rowerowej i wodnej oraz weekendowej.
Polskie zamki gotyckie	Na terenach województwa pomorskiego znajduje się wiele bardzo dobrze zachowanych obiektów historycznych – zamków gotyckich mówiących o historii Polski. Ich położenie oraz atrakcyjność pozwalają na wykorzystanie do celów turystycznych poprzez promowanie turystyki kulturowej i edukacyjnej oraz turystyki aktywnej.
Szlak kajakowy górnej Brdy	Rozległe sieci wodne rzeki Brdy są idealnym miejscem sprzyjającym rozwojowi aktywnej turystyki kajakowej oraz pieszej.
Szlak Historii XX wieku	Bogata historia obszarów położonych w granicach województwa pomorskiego oferuje warunki dla rozwoju turystyki edukacyjnej, weekendowej i wypoczynkowej. Istotnym elementem powołanego szlaku będą liczne miejscowości, miasta, w których zabytkowe obiekty kultury narodowej dla wielu turystów mogą stworzyć ciekawą formę spędzenia wolnego czasu.
Szlak Konny im. Daniela Chodowieckiego	Z racji różnorodności terenu i dużej atrakcyjności terenów województwa pomorskiego istnieją warunki dla rozwoju szlaku konnego. Poza aktywną formą wypoczynku w tym przypadku dominować będzie również turystyka kulturowa a także historyczna nawiązująca do historii Polski i dawnych tradycji dworskich.
Pomorskie Kurorty Zdrowia	Nadmorskie miejscowości tak licznie odwiedzane przez polskich i zagranicznych turystów oferują idealne warunki dla rozwoju turystyki uzdrowskiej, wypoczynkowej jak również weekendowej. Ich zróżnicowane położenie, z dala od zgiełku miasta oraz otaczająca przyroda będą sprzyjały tej formie wypoczynku.
Kraina w Kratę – Rowerem i Pieszko	W okolicach gmin położonych przy drodze krajowej E-6 istnieją warunki dla promocji turystyki aktywnej – rowerowej i pieszej, a dzięki okolicznym atrakcjom, turystyki edukacyjnej. Bliskość morza i piękno natury sprzyjają ponadto rozwojowi agroturystyki.
Wejherowo – centrum pielgrzymek	Powiat wejherowski i pucki ze względu na okoliczne atrakcje i obiekty stanowi interesujące pod względem atrakcji turystycznych miejsce dla rozwoju turystyki pielgrzymkowej poprzez utworzenie centrum pielgrzymek. Istotnym elementem dla rozwoju centrum będzie klasztor oo. Franciszkanów w Wejherowie.
Wioska rybacka	Wioska rybacka sprzyja propagowaniu turystyki wypoczynkowo-pobytowej, wodnej i weekendowej. Malownicze tereny Mierzei Wiślanej będą idealnym miejscem dla rozwinięcia tej formy wypoczynku oraz promocji kultury rybackiej.

Polska Organizacja Turystyczna podjęła w latach 2003-2005 działania w zakresie promocji produktów niszowych¹¹. Przy współpracy ekspertów i wyspecjalizowanych instytucji zostały opracowane następujące programy (konceptje) działań w obszarze tychże produktów:

- Konceptja rozwoju turystyki morskiej w Polsce.
- Konceptja promocji polskich uzdrowisk i turystyki uzdrowskiej w Polsce.
- Turystyka w obiektach przemysłowych – konceptja promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w zabytkach techniki i przemysłu w Polsce.

¹¹ <http://www.pot.gov.pl/menu1/plipr/2006/>.

- Koncepcja promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w nowożytnych twierdzach i fortyfikacjach w Polsce.
- Koncepcja rozwoju i promocji ekoturystyki w Polsce.
- Koncepcja rozwoju i promocji turystyki rowerowej w Polsce.

Przedstawione powyżej programy działań w obszarze produktów niszowych dotyczą w całej swej rozciągłości województwa pomorskiego. Są one zapisane w dokumentach strategicznych i stopniowo realizowane.

Wśród sztandarowych produktów turystyki wiejskiej w województwie pomorskim wymienić można:

- Krainę w Kratę (wymieniona w powyższej tabelce).
- Skansen we Wdzydach Kiszewskich.
- Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach na terenie Słowińskiego Parku Narodowego.

Kraina w Kratę – jej krajobraz tworzy tradycyjna architektura pomorskiej wsi rozciągająca się na północny zachód od Słupska. z charakterystycznym rysunkiem czarnych belek na tle bielej ścian budowli szkieletowych, W uważanej za jej stolicę wsi Swolowo zachowały się ślady średniowiecznego układu zabudowań i ponad sto malowniczych budynków konstrukcji kratownicowej, z których wiele liczy około stu pięćdziesięciu lat. Mająca rangę Pomorskiej Wsi Dziedzictwa Kulturowego miejscowość oferuje latem gościnę w zabytkowych obejsiach.

Skansen we Wdzydzkich Kiszewskich – przedstawia architekturę, rzemiosło a także życie codzienne i folklor Kaszub oraz Kociewia. Znajduje się tam Kaszubski Park Etnograficzny założony w 1906 roku przez Teodorę i Izzydora Gulgowskich. Przywrócone i rozwinięte dzięki nim tradycje znanego dzisiaj wielobarwnego haftu kaszubskiego, plecionkarstwa i sztuki ludowej prezentowane są w pełnej gamie na tradycyjnym lipcowym Jarmarku Wdzydzkim. Oprócz tańców i pieśni przedstawianych przez liczne zespoły folklorystyczne przy akompaniamencie oryginalnych instrumentów, jak diabelskie skrzypce i burczybas, zakosztować można w regionalnej karczmie „Wygoda” tradycyjnych potraw. Obecnie na 22 ha znajduje się ok. 40 obiektów z Kaszub i Kociewia. Niektóre są czasowo uruchamiane, jak np. wiatrak. W kościele regularnie odbywają się nabożeństwa oraz śluby. Nieocenionym walorem muzeum na wolnym powietrzu jest jego niepowtarzalne położenie na terenie Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego¹² nad jeziorem Goluń, pośród kaszubskich lasów z dala od zgiełku i hałasu.

Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach na terenie Słowińskiego Parku Narodowego jest materialnym śladem obecności Słowińców. Można w nim obejrzeć zagrody, chaty rybackie i zabudowania gospodarskie, sprzęty ze słynnymi „końskimi butami” z drewna, chroniącymi zwierzęta przed zapadaniem się w podmokłą i piaszczystą ziemię. Na początku maja ściąga do Kluk gości „Czarne Wesele”, coroczna impreza związana z obrzędkiem kopania torfu.

Wszystkie wymienione projekty są zgodne z dokumentami strategicznymi, które zostały zaktualizowane w 2005 roku¹³. 18 lipca Sejmik Województwa Pomorskiego przyjął „Strategię Rozwoju Województwa Pomorskiego”, będącą podstawowym dokumentem

¹² M. Grzywińska, *Sejmikowa komisja obradowała we Wdzydzach*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2klzIzNg==/Article/urzed_marszalkowski,news.html.

¹³ *Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego, uchwalona 18 lipca 2005 roku przez Sejmik Województwa Pomorskiego oraz Program Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa Województwa Pomorskiego na lata 2005–2013*, [w:] M. Pisarewicz, T. Konopacki, *Pomorscy radni przegłosowali Strategię*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2klzE1MA==/Article/urzed_marszalkowski,news.html.

wytuczającym kierunki rozwoju tego województwa aż do roku 2020. Poza aktualizacją „Strategii” radni przyjęli również „Program Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa Województwa Pomorskiego na lata 2005–2013”. Celem „Programu” jest wskazanie priorytetów i kierunków działania rozwoju obszarów wiejskich i sektora rolnego. „Program” obejmuje założenia polityki państwa oraz Unii Europejskiej, a także polityki regionalnej w stosunku do obszarów wiejskich i rolnictwa. Wskazuje on diagnozę stanu aktualnego oraz prezentuje analizę słabych i mocnych stron obszarów wiejskich i rolnictwa w regionie pomorskim. Dokument identyfikuje również problemy oraz prezentuje możliwości wsparcia finansowego ze środków unijnych, budżetu państwa, samorządów i osób prywatnych.

3. Formuła sieciowa produktów turystycznych województwa pomorskiego

Dążąc do dalszego rozwoju turystyki w naszym regionie, podjęto w ramach wspomnianego wcześniej projektu „Turystyka – wspólna sprawa” zaprezentowanie produktów turystycznych w formule sieciowej. Stanowi to nową jakość w polskiej turystyce, zaś ich tworzenie wpisuje się w strategię rozwoju poszczególnych województw. W krajach turystycznie rozwiniętych sieciowe produkty turystyczne od lat stanowią magnes przyciągający turystów. Przykładem mogą być „ski-passy” w krajach z górami.

W Polsce ciągle nie ma dobrego przykładu takiego produktu. Szansą na wykreowanie produktów sieciowych są grupy partnerskie, składające się z przedsiębiorców, samorządowców i przedstawicieli różnych zainteresowanych organizacji. Udaną próbę podjęto w województwie zachodniopomorskim, gdzie zostanie utworzonych ponad 10 grup partnerskich. Uczestnicy grup partnerskich będą decydowali o kształcie i zawartości merytorycznej regionalnych produktów turystycznych. Ich działania pomogą rozwijać i promować region, wpłyną również na tworzenie nowych miejsc pracy. Dzięki działalności grup partnerskich, turyści będą mogli liczyć na produkty turystyczne jednoznacznie kojarzone pod względem marki, miejsca, oferty, a przy tym dostosowane do standardów europejskich.

Przykładem jednej z grup partnerskich powstającej w ramach projektu „Turystyka – wspólna sprawa” w województwie zachodniopomorskim jest „Drawski Geopark”¹⁴. Tworzony przez tę grupę produkt połączy się z już realizowanym projektem „Cztery pory roku na Drawie”. Partnerem w tym projekcie jest strona niemiecka. W ramach produktu planowane jest: zaprojektowanie oraz stworzenie profesjonalnej bazy umożliwiającej rozwój turystyki, ścieżek geoturystycznych, wyłonienie oraz jednolite oznakowanie elementów krajobrazu, takich jak np.: głazy narzutowe, jeziora, wzniesienia itp. oraz obiektów kulturowych, jak np. zbudowanych z głazów budynków gospodarskich czy sakralnych. W ramach „Drawskiego Geoparku” współpracę zadeklarowały Starostwo Drawskie, gminy położone w granicach starostwa oraz Państwowy Instytut Geologiczny w Szczecinie.

Władze województwa pomorskiego, starając się dotrzymywać kroku sąsiadom z zachodu, w dniu 29 października 2004 roku na specjalnej konferencji zaprezentowały założenia oraz rezultaty I etapu „Programu Rozwoju Produktów Turystycznych Województwa Pomorskiego”¹⁵. Realizacja tego „Programu” wynika z przyjętej 17 maja 2004 roku przez Sejmik Województwa Pomorskiego „Strategii Rozwoju Turystyki w Województwie

¹⁴ *Turystyka – wspólna sprawa (2006-11-23). Pierwszy w Polsce duży projekt szkoleń i doradztwa dla branży turystycznej*, <http://www.forumturystyki.pl/aktualnosc.php?id=56&PHPSESSID=c4e387956544e7eff51ec65919060ff5>

Pomorskim na lata 2004–2013”, o której wspomniano w 1 punkcie niniejszego opracowania. Była tam mowa o realizacji 7 programów operacyjnych. Trzy pierwsze z nich: „Program Rozwoju Produktów Turystycznych”, „Zintegrowany System Informacji Turystycznej” oraz „Program Monitoringu Rynku Turystycznego” rozpoczęły się w 2004 roku. W „Strategii” zakładano, że pozostałe, wśród których znajdują się: „Program Promocji Turystyki Województwa Pomorskiego”, „Program Szkoleń dla Turystyki”, „System Transportu w Turystyce”, „Program Wspierania Inwestycji i Przedsiębiorczości w Turystyce”, rozpoczną się w 2005 roku.

Zaprezentowany na wspomnianej konferencji „Program Rozwoju Produktów Turystycznych”, realizowany przez Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego oraz koordynowany przez Pomorską Regionalną Organizację Turystyczną zakłada utworzenie regionalnych produktów turystycznych o znaczeniu ogólnokrajowym i międzynarodowym. W programie uczestniczą także przedstawiciele samorządów lokalnych oraz branży turystycznej skupieni w lokalnych organizacjach turystycznych. Realizację programu przewidziano na lata 2005–2007. Wśród zgłoszonych tam propozycji znajdują się następujące produkty turystyczne:

- Tematyczne szlaki turystyczne: Trakt Książęcy (rozwój turystyki wzdłuż drogi E-22); Szlak Polskich Zamków Gotyckich, Szlak Mennonitów, Szlak Konny im. Daniela Chodowieckiego, Kamienne Ślady Czasu w Błękitnej Krainie, Szlak Dworków i Pałaców Północnych Kaszub, Szlak Elektrowni Wodnych Raduni, Szlak Najstarszych Elektrowni Wodnych w Europie w Parku Krajobrazowym „Dolina Słupi”, Szlak Historii XX wieku, Ślady Szwedzkie na Pomorzu, Magia Kaszub. Szlak Pomorskich Baśni;
- Produkty turystyczne związane z bursztynem: Szlak Bursztynowy, Faktoria Handlowa w Pruszczu Gdańskim, Mistrzostwa Świata w Poławianiu Bursztynu, Międzynarodowy Turniej Bowlingowy „Bursztynowa Kula”, Bursztynowa Strona Internetowa, „Ustka - Bursztynowy Kurort”, „Słupski Bursztynowy Niedźwiadek Szczęścia”;
- Produkty turystyczne tematycznie związane z morzem: Dni Zatoki Gdańskiej, Turystyka „wrakowa”, Sopot, Sport & Spa, Wioska Rybacka w Krynicy Morskiej;
- Produkty turystyczne turystyki aktywnej i zdrowotnej: Szlak Rzek Borów Tucholskich – Brdy i Wdy, Jezioro Wdzydze – Kaszubskie Morze, Cykliczny Rajd Turystyczny, Łysa Góra – Kaszubski Stok, Wody Błękitnej Krainy – Lubowidz, Uzdrowisko Krynica Morska, Bytów – Miasto Joggingu.;
- Produkty turystyki kulturowej: Letnia Rezydencja Patrycjusza Gdańskich, Złot Miłośników Garbusów (VW Golf) w Sztumie, Rewitalizacja Parku Chrobrego w Lęborku, Wioska Archeologiczna w Leśnie, Wejherowo - Centrum Turystyki Pielgrzymkowej, Kolej Turystyczna na Pomorzu, Żuławska Kolej Wąskotorowa, Kraina w Kratę.

Jednym z priorytetów samorządu województwa pomorskiego jest wspieranie działań związanych ze strategią ożywienia dróg wodnych i turystyki żeglarskiej w regionie. Szlaki wodne mają, bowiem duże znaczenie dla rozwoju turystyki nadmorskiej. Sieć połączeń wodnych może znacząco odciążać transport drogowy, ułatwiając dostęp do najbardziej obleganych podczas sezonu miejsc wypoczynku. Ma ona także szansę podnieść atrakcyjność turystyczną całego regionu pomorskiego. W dniu 8 listopada 2004 roku w Urzędzie Marszałkowskim w Gdańsku zaprezentowano najważniejsze koncepcje i inicjatywy mające kluczowe znaczenie dla dalszego rozwoju turystyki nadmorskiej

¹⁵ M. Pisarewicz, *Konferencja o regionalnych produktach turystycznych*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2lkLzgy/Article/urząd_marszalkowski,news.html.

w regionie pomorskim Przedstawione zostały tam następujące projekty dotyczące ożywienia szlaków wodnych¹⁶:

- Rozbudowa Infrastruktury Turystycznej w Pierścieniu Zatoki Gdańskiej – projekt finansowany jest ze środków PHARE 2002 i zakłada budowę sieci ścieżek rowerowych oraz przyrodniczych wokół Zatoki, a także budowę nowych i modernizację istniejących urządzeń infrastruktury dla turystyki i rekreacji wodnej zwiększających dostęp do akwenu Zatoki Puckiej. Projekt przewiduje modernizację portów jachtowych w Gdyni, Helu i Jastarni jak również udostępnienie nowych rodzajów usług turystycznych (turystyka rowerowa, wędkarstwo, windsurfing). Umożliwi on ponadto zwiedzanie dotychczas niedostępnych militarnych obiektów historycznych oraz stworzy sieć punktów informacji turystycznej powiązanych z obiektami infrastruktury turystycznej.
- Dni Zatoki Gdańskiej – zaplanowano ich zorganizowanie po raz pierwszy jesienią 2005 r. Celem tej imprezy jest promocja Zatoki Gdańskiej jako atrakcyjnego obszaru turystycznego, rekreacyjnego i sportowego oraz popularyzacja kultury morskiej i regionalnej. Organizatorami są wspólnie: Pomorska Regionalna Organizacja Turystyczna, powiat nowodworski i pucki oraz samorządy: Gdańska, Gdyni, Sopotu, Jastarni, Helu, Pucka, Władysławowa, Kosakowa, Stegny, Sztutowa i Krynicy Morskiej.
- Rewitalizacja szlaków wodnych Delt Wisły – jej główną ideą jest ożywienie gospodarcze regionu, rozwój usług turystycznych, a także przywrócenie dawnej rangi i znaczenia drogom oraz szlakom wodnym w regionie. Projekt zakłada odnowienie szlaku wodnego: Gdańsk – Wisła – Szkarpa - Wisła Królewiecka – Zalew Wiślany – Nogat-Kanał Ostródzko-Elbląski – Pojezierze Iławsko-Ostródzkie. Przewiduje ponadto, m.in. utrzymanie w dobrym stanie istniejących szlaków wodnych oraz dostosowanie infrastruktury technicznej do obsługi żeglugi turystycznej (budowę pomostów cumowniczych przy słuzach i pochylniach, renowacje mostów, wybudowanie zaplecza sanitarnego).
- Narodowe Centrum Żeglarstwa w Górkach Zachodnich – jego budowę rozpoczęła w Górkach Zachodnich Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku. Ośrodek ma pełnić funkcję edukacyjno-badawczą oraz sportową, a także rozwijać żeglarstwo osób niepełnosprawnych. Inwestycja sfinansowana będzie ze środków Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu oraz uczelni, która uzyskała na ten cel fundusze z Unii Europejskiej.
- Wzmocnienie rozwoju turystycznego Mierzei Wiślanej poprzez modernizację infrastruktury transportowej – chodzi tu o modernizację mostów zwodzonych przez Wisłę Królewiecką w Rybinie i Sztutowie oraz budowę niskowodnego mostu zwodzonego na Szkarpa w Drewnicy. Mosty umożliwią połączenie Mierzei Wiślanej i północnej części Żuław z drogą krajową nr 7 w kierunku Warszawy i Gdańska. Funkcja zwodzenia mostów umożliwi udrożnienie drogi wodnej Gdańsk-Zalew Wiślany będącej częścią drogi wodnej Berlin-Kaliningrad.

Samorząd wojewódzki, w ramach konkursu PRO-TUR, udzielił pomocy finansowej 17 samorządom z naszego regionu. Wsparcie otrzymały gminy: Bytów, Cedry Wielkie, Chmielno, Człuchów, Gardeja, Gniew, Kartuzy, Łeba, Malbork, Pruszcz Gdański, Prudkowo, Pszczółki, Puck, Rumia, Stegna, Sztutowo oraz starostwo powiatowe w Wejherowie.

¹⁶ M. Pisarewicz, *Szlaki wodne jako strategiczny obszar rozwoju turystyki na Pomorzu*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2klzg4/Article/urząd_marszalkowski.news.html.

Do istotniejszych nagrodzonych projektów należą te, które promują szlaki turystyczne, a także festiwale i stałe imprezy:

- Promocją Szlaku Zamków Gotyckich oraz Atrakcji Turystycznych Województwa Pomorskiego poprzez Tworzenie Systemu Identyfikacji Wizualnej i Informacji Turystycznej na Terenie Miasta Malbork.
- Szlak Turystyczny „Śladem Człuchowskich Legend”.
- Trasy rowerowe i szlaki turystyczne alternatywą zdrowego stylu życia.
- Szlak turystyczny „Śladami Mennonitów” – I Etap – Budowa szlaku pieszo-rowerowego wzdłuż drogi powiatowej Trutnowy – Leszkowy w Cedrach Wielkich.
- Chmielęńska Biesiada z Tabaką czyli Mistrzostwa Polski w Zażywaniu Tabaki.
- Szlak rowerowo – pieszo – konny Trumieje – Klecewo – Czarne Górne – Czarne Małe – Rozajny – Krzykosy – Bądko – Miłosna.
- Urządzenie całorocznego szlaku turystyczno – przyrodniczego do uprawiania turystyki pieszej, rowerowej i narciarstwa biegowego na odcinku Chwaszczyno – Tuchomek – Nowe Tokary – Czeczewo – Kawle Dolne – Trzy Rzeki – Pomieczyno – Hejtus – Sianowska Huta – Sianowo.
- Utworzenie Muzeum Miodu w Pszczółkach.
- Puck – Miasto Kaprów – Królewski Port Rzeczypospolitej.
- VIII Mistrzostwa Świata w Poławianiu Bursztynu Jantar 2006.
- Dni Rybaka.
- Szlakiem Dworów i Pałaców Północnych Kaszub.
- Bytów Miasto Joggingu.
- „Gminy Kartuzy i Chmielno Rajem dla Turysty Aktywnego” – etap II.

W czerwcu 2006 roku ogłoszono, że w ramach pierwszej edycji projektu „Turystyka – wspólna sprawa” (TWS) w województwie pomorskim powstało 16 pomysłów na produkty turystyczne. Podczas regionalnych konferencji zaprezentowano wiele pomysłów nowych, kolejnych produktów turystycznych. Idee te będą rozwijane w trakcie prac grup partnerskich. TWS zachęca samorządowców, przedsiębiorców oraz przedstawicieli organizacji do wzięcia udziału w spotkaniach grup partnerskich zaangażowanych w pracę nad rozwijaniem poniższych lub zgłaszaniem własnych produktów turystycznych. Wśród nowych projektów występują¹⁷:

Tab. 2. Nowe produkty turystyczne w województwie pomorskim (wg TWS)

1.	Wybrzeże Słupskie - na każdą pogodę
2.	Pierścień Zatoki Gdańskiej
3.	Szlak rowerowy „Greenways - Naszyjnik Północy”
4.	Szlak doliny Słupi i Łupawy
5.	Kaszubski Pierścień
6.	Aktywny wypoczynek w zabytkach Pomorza
7.	Mierzeja i Żuławy
8.	Pomorskie Kurorty oraz „Sopot – Sport & Spa”
9.	Turystyka biznesowa w Gdańsku i regionie
10.	Dolina Dolnej Wisły

¹⁷ *Pomysły na produkty regionalne w województwie pomorskim (12.06.2006)*, <http://www.tws.org.pl/index.php?n=32>.

Jednym z najciekawszych przykładów sieciowego produktu turystycznego są szlaki rowerowe „Greenways – Naszyjnik Północy”¹⁸. Projekt ten realizowany jest od roku 1999. Zadaniem grupy partnerskiej TWS jest dalszy rozwój szlaków rowerowych oraz rozbudowa bazy noclegowej na ich trasach. Dodatkowym celem grupy jest wzbogacenie oferty poprzez powiązanie wycieczek rowerowych ze spływami kajakowymi, wędrówkami pieszymi oraz jazdą konną. Grupa partnerska działa na terenie powiatów: człuchowskiego, bytowskiego, chojnickiego oraz kościerskiego.

Szlak rowerowy „Greenways – Naszyjnik Północy” o długości 870 km zaczyna się i kończy w miasteczku Debrzno na pograniczu województw: pomorskiego, kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego. Przebiega on przez trzydzieści dwie gminy. Prowadzi przez zróżnicowany polodowcowy obszar Pomorza Środkowego i Pomorza Wschodniego, pokonując wzniesienia terenu, przecinane głębokimi, polodowcowymi dolinami rzek, połączonymi przez liczne jeziora. W efekcie stworzone zostały bardzo atrakcyjne szlaki wodne, na których zobaczyć można piękne krajobrazy, rezerваты oraz liczne uroczyska. Trasa rowerowa wiedzie przez trzy parki krajobrazowe: Drawski, Zaborski, Wdzydzki, a także przez Park Narodowy „Bory Tucholskie”. Poza piękną przyrodą, turysta może także dowiedzieć się wiele o lokalnej kulturze Kaszub, Krajny i Pomorza Środkowego. Napotka tu na liczne zabytki architektury, dwory i pałace, pozostające w otoczeniu parkowego starodrzewu. Obejrzy wiekowe kościoły – ryglowe, z kamienia ciosanego i czerwonej cegły, które wzbogacają niepowtarzalne piękno krajobrazu. Ciekawostkami wartymi odwiedzenia są kamienne kręgi w Odrach i Leśnie oraz kalwaria w Wielu. Są to niewątpliwie jedne z najcenniejszych produktów turystycznych uosabiające istotę turystyki zrównoważonej¹⁹.

Innym przykładem produktu turystycznego realizowanego w ramach projektu TWS jest produkt „Księstwo Łeba”. Jego idea powstała w 1997 roku. Rok później powołano Stowarzyszenie Forum Turystyczno-Gospodarcze, które zarządza produktem. Za pomysł produktu „Księstwo Łeba” stowarzyszenie otrzymało certyfikat „Przebiśniegu” – prestiżową nagrodę branży turystycznej. Produkt ten powstał, aby promować Łebę, zwłaszcza w obliczu coraz większej konkurencji na rynku turystycznym. Hasło „Księstwo Łeba” wyróżnia miasto, a także działające w nim podmioty gospodarcze związane z turystyką jako jedyne księstwo w Polsce. Pomysł na produkt Księstwo Łeba jest elementem strategii marketingowej, poprzez którą za pomocą różnych środków, działań, zaangażowania się miejscowej społeczności przedstawiono walory miejscowości i regionu po to, by zwiększyć popyt na lokalną ofertę turystyczną. Księstwo Łeba posiada własną monetę, paszport księstwa, prawo jazdy, wiele dyplomów, np. zdobycia Łąckiej Góry. Wydarzenia w mieście ubarwiają piękne stroje i odpowiednia aranżacja. W sezonie letnim księstwo promuje się także na widowiskowych przemarszach dla turystów w samej Łebie.

Rok 2005 był Rokiem Kociewskim, zaś rok 2006 Rokiem Kaszubskim. Rok 2007 został ogłoszony w województwie pomorskim Rokiem Powiśla.

Ustanowienie Roku Powiśla ma służyć promocji tego regionu oraz podkreślać wielokulturowość Pomorza. W roku 2007 planowane są liczne imprezy, które przybliżą historię, kulturę oraz atrakcje turystyczne powiatów kwidzyńskiego i sztumskiego. Dlatego ogromną wagę przywiązuje się do promocji turystycznej Powiśla, które jest ciągle regio-

¹⁸ Zielone szlaki rowerowe (03.07.2006), <http://www.tws.org.pl/index.php?n=42>.

¹⁹ <http://www.tws.org.pl/index.php?pw=1008>.

nem mało znanym – zarówno w kraju jak i na Pomorzu. Obszar powiatu kwidzińskiego i sztumskiego pokryty jest pięknymi lasami oraz jeziorami. Może także zachwycić turystów licznymi zabytkami, bogatą historią, i kulturą. Napotkamy tu na charakterystyczne dla regionu Żuławy i Powiśla domy podcieniowe, liczne zespoły pałacowe, dwory oraz zagrody mennonickie. Wizytówką Powiśla są warownie krzyżackie. W Kwidzynie jest to zespół katedralno-zamkowy ze słynnym gdaniskiem, w Sztumie zamek krzyżacki, który obecnie mieści bardzo aktywnie działające Bractwo Rycerzy Ziemi Sztumskiej. Sztuka i kultura ludowa Powiśla to malarstwo, haft, malowane meble, rzeźba, kuchnia regionalna, muzyka, taniec ludowy. Wszystkie te dziedziny twórczości eksponuje się w ramach Roku Powiśla. Jest on jednym z przejawów aktywnego rozwijania koncepcji produktów turystycznych, mających swoje korzenie w lokalnej kulturze i zwyczajach.

W 2006 roku zainicjowany został projekt „Pętla Żuławska – Międzynarodowa Droga E-70”²⁰. Znalazł się on na liście projektów tworzących jeden z załączników do Programu Operacyjnego „Innowacyjna Gospodarka”. Jego koszt określono na ok. 40,5 mln euro. Dzięki temu projektowi rejon delty Wisły i Zalewu Wiślanego staje przed niepowtarzalną szansą rozwoju gospodarczego poprzez turystyczne wykorzystanie potencjału dróg wodnych.

Obok województw podlaskiego, warmińsko-mazurskiego, kujawsko-pomorskiego i mazowieckiego województwo pomorskie stało się jednym z założycieli Fundacji „Zielone Płuca Polski”. Z terenu Pomorza w Fundacji „Zielone Płuca Polski” uczestniczą gmina Stare Pole z powiatu malborskiego, trzy gminy z powiatu nowodworskiego: Krynica Morska, Sztutowo i Stegna oraz dwie z powiatu sztumskiego: Stary Dzierżgoń i Dzierżgoń²¹. Fundacja ma przyczynić się do ożywienia oraz proekologicznego ukierunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego, ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa i przetwórstwa rolno-spożywczego, leśnictwa, gospodarki wodnej, turystyki i lecznictwa uzdrowiskowego. Stwarza ona tym samym szansę dla tworzenia proekologicznych produktów turystycznych.

4. Finansowe, organizacyjne i marketingowe podstawy rozwoju produktów turystycznych województwa pomorskiego

Finansowe podstawy rozwoju turystyki stworzył „Regionalny Program Operacyjny dla Województwa Pomorskiego (RPO WP) na lata 2007-2013”²². Jest on dokumentem spajającym całość przedsięwzięć i działań o charakterze rozwojowym, realizowanych w województwie i wspieranych, jak wspomniano, zarówno ze środków UE, jak i ze środków krajowych, w tym także pochodzących ze źródeł prywatnych. Podstawowe cele RPO WP związane są z podnoszeniem konkurencyjności województwa oraz promowaniem zrównoważonego rozwoju.

Województwo pomorskie otrzyma w latach 2007–2013 ponad 1,2 mld euro ze środków UE, co – razem z wkładem krajowym (na poziomie 25%) – daje ponad 1,6 mld euro

²⁰ M. Fuchs, *Z samorządowcami o projekcie Pętli Żuławskiej*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2kLzI5OQ==/Article/urząd_marszałkowski,news.html.

²¹ M. Pisarewicz, *Pomorskie w „Zielonych Płucach Polski”*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2kLzE2OQ==/Article/urząd_marszałkowski,news.html.

²² *Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013*, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk, 2006.

całkowitej wartości RPO WP. Są to ogromne środki do zagospodarowania, zważywszy, że obecnie nasze województwo dysponuje kwotą ok. 160 mln euro ze środków UE. Cele i priorytety RPO WP są ustalane:

- z uwzględnieniem założeń „Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego” (proces aktualizacji zakończono w lipcu 2006 roku),
- w zgodzie z celami i priorytetami Narodowej Strategii Spójności,
- w nawiązaniu do treści projektów rozporządzeń UE dotyczących funduszy strukturalnych w latach 2007–2013.

W oparciu o doświadczenia zebrane podczas konsultacji społecznych dotyczących zaktualizowanej Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego zaproponowano nowy model współpracy, podnoszący koncepcję Powiatowych Zespołów Roboczych ds. RPO WP.

Pod przewodnictwem starostów skupiałyby one: przedstawicieli gmin, organizacji społecznych, reprezentantów środowisk gospodarczych oraz innych ważnych grup społeczności powiatowej. Zadaniem tych zespołów byłaby ścisła współpraca z samorządem województwa w sprawach dotyczących RPO WP, w szczególności zaś odnośnie:

- proponowanego układu i zawartości priorytetów i działań RPO WP,
- proponowanego podziału procentowego środków pomiędzy poszczególne priorytety i działania RPO WP,
- identyfikacji lokalnego potencjału inwestycyjnego w układzie priorytetów i działań RPO WP,
- identyfikacji dużych wspólnych projektów ponadlokalnych na obszarze powiatu,
- mechanizmów wdrażania RPO WP.

Wypracowany dzięki temu – zgodnie z fundamentalnymi zasadami subsydiarności i rozwoju zrównoważonego – model umożliwi realizację celów województwa, które właściwie syntetyzuje przyjęte latem 2006 roku hasło dla województwa pomorskiego: „Pomorskie - dobry kurs”²³.

Hasłu temu ma być nadana odpowiednia oprawa graficzna, wpisująca się w system identyfikacji wizualnej Samorządu Województwa Pomorskiego. Hasło będzie w przyszłości wykorzystywane podczas wydarzeń kulturalno-turystycznych oraz gospodarczych, w których uczestniczy samorząd wojewódzki. Głównym celem hasła ma być kreowanie pozytywnego wizerunku województwa jako regionu wiarygodnego, atrakcyjnego i jedyne w swoim rodzaju. Hasło promocyjne „Pomorskie - dobry kurs” ma wzmocnić konkurencyjność i atrakcyjność regionu zarówno w kraju, jak i za granicą. Będąc udanym odzwierciedleniem i swoistą reklamą postanowień dokumentów strategicznych²⁴ rozwoju województwa hasło to, poza promocją regionu, powinno mobilizować odpowiedzialne instancje do wypracowywania nowych kierunków rozwoju turystyki wraz z jej specyficznymi produktami, częstokroć równie niezwykłymi jak cały obszar, na którym one występują.

²³ T. Konopacki, *Pomorskie – dobry kurs*, http://www.woj-pomorskie.pl/Pages/Lang/pl/Params/L2lkLzI3MQ==/Article/urzad_marszalkowski,news.html.

²⁴ Są nimi: *Strategia Województwa Pomorskiego* (uchwała nr 271/XXI/00 z 5 lipca 2000 r.), a także *Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Pomorskim na lata 2004-2013* (z 17 maja 2004 r.).

Bibliografia

Dutkowski M., *Charakterystyka rynków strategicznych dla rozwoju turystyki w województwie pomorskim*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki w województwie pomorskim*, red. M. Wanagos, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2004

Gdańsk: Informator Gospodarczy, Wydział Promocji Miasta UM Gdańska, Gdańsk 2004

Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2006

Strategia rozwoju turystyki w województwie pomorskim na lata 2004–2013, red. M. Wanagos, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2004

Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki w województwie pomorskim, red. M. Wanagos, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2004

Źródła internetowe:

- <http://www.forumturystyki.pl>
- <http://www.pot.gov.pl>
- <http://www.ttg.com.pl>
- <http://www.tws.org.pl>
- <http://www.woj-pomorskie.pl>

